

інтереси завжди є домінуючими; другий проявляється, насамперед, у легітимному прояві ініціативного активного волевиявлення конкретних громадян як у процесі реалізації міжособистісних відносин, так і відносин, пов'язаних з утворенням і функціонуванням їх структур щодо реалізації відповідних інтересів громадян.

Резюмуючи зазначене вище, пропонуємо в подальшому виходити з розуміння правотворення як легітимної діяльності суб'єктів права, у процесі здійснення якої під впливом конкретних об'єктивно зумовлених потреб, ви-

ходячи з буденної правосвідомості, стихійно формуються правові відносини, які згодом санкціонуються державою. Крім того, особливо наголошуємо на тому, що процес створення правових норм як фундаментальної основи управління суспільством повинен бути особливо значущим, виключно відповідальним, ретельно, багаторазово обміркованим, усебічно виваженим, усеохоплюючим, системним, істинним, а значить, суворо науково обґрунтованим; у ході такого процесу необхідно «сім разів відміряти» і тільки потім «відрізати», узаконити.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. М., 2002. С. 309.
2. Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., 2000. С. 415.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и права. М., 1999. С. 410.
4. Общая теория государства и права: [Академический курс]. В 2 т. / Под ред. М.Н. Марченко. Т. 2. Теория права. М, 1998. С. 157.
5. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. М., 1999. С. 415, 416.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1. С. 285, 359.
7. Дробязко С.Г. Правообразование, правотворчество, правоустановление, их субъекты и принципы. Право и демократия: сб. науч. тр. Минск: БГУ, 2003. Вып. 14. С. 15–34.
8. Словарь русского языка. В 4 т. Т. 2. М., 1982. С. 560.
9. Муромцев Г.И. Правотворчество и законность / Отв. ред. Н.С. Соколова. М., 1999. С. 87–88.

УДК 347./45/.47

ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОВОЛЬНОСТІ МЕДІАЦІЇ THE SCOPE AND EFFECT OF VOLUNTARINESS PRINCIPLE IN MEDIATION

Мазаракі Н.А.,

к.ю.н., доцент кафедри міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

Київський національний торговельно-економічний університет

У статті аналізується зміст принципу добровільності медіації як основоположного й визначального принципу для цього методу вирішення спорів. Наголошено, що добровільність забезпечує досягнення сторонами найбільш ефективного рішення, а в результаті – виконання угоди, укладеної за результатами медіації. На основі аналізу переваг і недоліків обмеження принципу добровільності на етапі залучення сторін спору до медіації зроблено висновок, що така практика є наразі передчасною та недоцільною в Україні.

Ключові слова: альтернативні методи вирішення спорів, медіація, принцип добровільності, обов'язкова медіація, судова практика ЄС.

В статье анализируется содержание принципа добровольности медиации как основополагающего и определяющего принципа для этого метода разрешения споров. Отмечено, что добровольность обеспечивает достижение сторонами наиболее эффективного решения и, как следствие, выполнение соглашения, заключенного по результатам медиации. На основе анализа преимуществ и недостатков ограничения принципа добровольности на этапе привлечения сторон спора к медиации сделан вывод, что такая практика в Украине пока является преждевременной и нецелесообразной.

Ключевые слова: альтернативные методы разрешения споров, медиация, принцип добровольности, обязательная медиация, судебная практика ЕС.

Alternative dispute resolution is still new and rather unknown in Ukraine, though a number of mediators and mediation centers are experimenting with practices, making great effort to popularize mediation. A relevant draft law of Ukraine on Mediation is waiting for the second reading and there the absolute principle of mediation voluntariness has been foreseen. It's known that making mediation mandatory to some extent promotes out-of-court dispute resolution. So the author deliberates positive and negative aspects of coercion into voluntary process of dispute resolution. The positions and many American and British mediators and researches have been discussed with the final conclusion that mandatory mediation has some reasonability in the way it creates opportunities of communications between parties to the dispute. The recent EUCJ judgment has been analyzed whether mandatory mediation contradicts EU directive on mediation and fundamental rights. Notwithstanding at the initial stages of legalization and institutionalization of mediation in Ukraine, taking into account the scarce numbers on mediators, absence of training and qualification systems, such alternative dispute resolution method has to be absolutely voluntary in Ukraine.

Key words: alternative dispute resolution, mediation, voluntariness, mandatory mediation, EUCJ case law.

З упевненістю можна стверджувати, що жодне визначення медіації як альтернативного методу вирішення спорів не обходиться без слова «добровільна». Добровільна природа медіації, серед іншого, позитивно відрізняє медіацію від судового розгляду спору, дає змогу сторонам спору досягти взаємовигідних умов вирішення спору, адже вони самі погоджуються на медіаційну процедуру, беруть у ній участь і приймають рішення щодо укладення чи неукладення угоди. Принцип медіації передбачається міжнародним і національним законодавством, але досвід показує,

що обсяги та зміст цього принципу можуть бути різними, особливо коли регулюється ступінь обов'язковості застосування добровільної процедури. Водночас таке дивне протиріччя термінів має логічне обґрунтування, адже законодавець намагається якнайефективніше узгодити систему судових і позасудових методів вирішення спорів. За умов становлення медіації в Україні дослідження основоположних принципів альтернативних методів вирішення спорів є вкрай актуальним, що разом із вивченням іноземного досвіду дасть можливість сформулювати

власний доктринальний підхід до місця медіації в судовій і правовій системах держави, а також до змісту принципу добровільності медіації.

Теоретичні та практичні аспекти процедури медіації як альтернативного методу вирішення спорів досліджувалися в роботах Ю. Притики, А. Гайдука, О. Белінської, М. Поліщука, Ю. Розмана, Г. Огренчук, Н. Грень; безпосередньо принципам медіації присвячені публікації С. Йосипенко й О. Можайкіної. Значну цінність мають ґрунтовні дослідження сутності та втілення принципів медіації таких іноземних юристів і медіаторів: Кімберлі К. Ковача (Kimberlee K. Kovach), Д. Ральф (Jennifer Ralph), Д. Спенсера (David Spencer), М. Брөгана (Michael Brogan), Г. Брауна (Henry Brown), А. Марріота (Arthur Mariot) та інших. Водночас саме принцип добровільності медіації залишається практично недослідженим в українській науці.

Ще в 1970 р. Лон Фуллер у праці «Медіація, її форми та функції» подав бачення медіації не через аналіз компонентів чи етапів медіаційного процесу, а з теоретичного погляду, зазначивши, що «ґрунтовне дослідження медіації може дати можливість нівелювати тенденцію сучасного мислення, що соціальний порядок має бути встановлений якоюсь «владою». Коли ми відчуємо, як медіатор, не претендуючи на «владу», може допомогти сторонам впорядкувати свої відносини, ми зможемо дійти висновку, що можуть бути обставини, за яких сторони можуть обійтися без допомоги, і що соціальний порядок може виникати безпосередньо із взаємодії, якою, здається, він керує та яку направляє» [1, с. 11].

Об'єднавши всі найбільш відомі підходи, найбільш всеохоплююче визначення принципу медіації подає К. Шумова: вихідні, основоположні начала, ідеї, морально-етичні норми та процесуальні основи конструктивної взаємодії сторін медіаційного процесу, загальні вимоги до проведення примирної процедури, додержання й виконання яких гарантує учасникам процедури вирішення конфлікту та можливість побудови подальших взаємовідносин [2, с. 40].

Зміст поняття добровільності в медіації досить широкій. О. Спектор зазначає, що принцип добровільності полягає в тому, що «ніхто не може змусити сторони врегулювати конфлікт медіацією, якщо вони цього не бажають. Медіація є добровільною процедурою на кожному етапі: від згоди сторін взяти участь у цьому процесі та вибору медіатора до укладання угоди. Кожна зі сторін у будь-яку мить може відмовитися від проведення процедури медіації» [3, с. 87]. Ю. Притика вважає, що зміст принципу добровільності полягає в наявності у сторін права особистого волевиявлення щодо проведення процедури медіації та свободи її припинення на будь-якому етапі процедури медіації. На відміну від правосуддя, здійснюваного в судах, ніхто не може примусити сторони до участі в медіації, а особа-медіатор обирається сторонами. У зміст цього принципу також включається і правомочність сторін приймати будь-які рішення щодо розв'язання конфлікту тільки за взаємною згодою. Реалізацією цього принципу є обов'язок медіатора на початку процедури медіації встановити факт добровільності й особистого волевиявлення на участь усіх сторін процедури [4, с. 91].

О. Можайкіна для всебічного розуміння добровільності в медіації пропонує виділяти зовнішню добровільність (ставлення сторони до участі в медіації) і внутрішню (дійсне бажання вирішити проблему) [5].

Також можна говорити, що добровільність медіації може стосуватися процедури медіації чи виконання угоди, укладеної за результатами медіації. Водночас зазначимо, що виконання медіаційної угоди належить здебільшого до виконання цивільно-правових правочинів чи наявності в правовій системі держави особливого порядку виконання медіаційних угод, а наше дослідження буде присвячене

саме добровільності процедури медіації. Також принцип добровільності медіації має різний зміст для сторін спору та медіатора з огляду на їхні ролі, права й обов'язки в процесі медіації.

Автори проекту Закону України «Про медіацію» (реєстр. № 3665 від 17.12.2015 р.) зміст добровільності медіації розкривають через такі положення статті 5:

«1. Участь у медіації є добровільною. Забороняється будь-який тиск на сторони з метою проведення або припинення медіації.

2. Сторони мають право організувати процес медіації так, як вони вважають за необхідне, припинити його в будь-який час і звернутися до суду або третейського суду за захистом порушених прав» [6].

На основі вищевикладеного можна виділити такі складові частини добровільності в медіації:

1) добровільна згода на проведення, добровільне визначення умов медіації та добровільна участь у процесі медіації;

2) добровільне визначення умов і добровільне укладення угоди за результатами медіації;

3) можливість для сторони спору чи медіатора на будь-якому етапі вийти з процедури медіації.

Повне дотримання вказаних складників є ідеальною формою медіації та на практиці не завжди приводить до бажаної популяризації медіації та розвантаження системи судоустрою. Особливо це характерно для початкових етапів запровадження медіації в певній державі, що характеризуються необізнаністю суспільства з механізмами позасудового вирішення спорів, недовірою до медіаторів як таких, бажанням за звичкою керуватися імперативними нормами тощо.

Тому цілком очікувано законодавець починає розмірковувати над можливістю певних обмежень і винятків із принципу медіації, щоби спробувати популяризувати медіацію та переспрямувати потоки тих, хто шукає шлях до вирішення спору, від суду до медіаторів. У різних формах обов'язкова медіація присутня в правових системах багатьох держав, що побічно доводить прийнятність такого варіанта.

Позиції медіаторів, юристів (як теоретиків, так і практиків) щодо доцільності запровадження «обов'язкової» медіації не є одностайними, аргументи «за» та «проти» є достатньо обґрунтованими, статистика не є повноцінною щонайменше через дотримання іншого принципу медіації – конфіденційності.

Водночас логічним буде спочатку з'ясувати можливі форми та методи запровадження обов'язкової медіації для того, щоб визначитися з обсягами обмеження принципу добровільності.

Так, щодо певних видів спорів можуть мати місце прямі законодавчі положення чи законодавчо передбачені повноваження суду в прийнятті рішення щодо таких факторів:

1) обов'язкового відвідування сторонами спору інформаційної сесії з медіатором;

2) обов'язкової участі сторін у медіації з визначенням мінімального обсягу годин;

3) обов'язкової участі сторін у медіації й активної позиції в ній на основі доброї волі.

У публікаціях, які підтримують доцільність певного обмеження принципу добровільності медіації, дуже часто цитують таке твердження: «Примус до медіації та примус у процесі медіації – зовсім різні речі» [7], а також наводять доводи щодо таких чинників:

– зменшення навантаження на судову систему;

– простота певної кількості спорів, які сторони можуть вирішити протягом однієї медіаційної сесії;

– призначення зустрічі з медіатором, що дає обізнаність із цим методом вирішення спорів і можливість подолати упередження щодо процедури медіації;

– обов'язкова медіація нівелює відоме упередження, що медіацію ініціює сторона спору, яка розуміє слабкість своїх позицій у суді;

– принцип добровільності обмежується тільки на початковому етапі, а договір на проведення медіації сторони підписують добровільно;

– у судовому розгляді відповідач також недобровільно виступає у своїй ролі.

У той же час прихильники цілковитої добровільності медіації в обов'язковій медіації вбачають таке:

– зневагу до бажання сторони вирішити спір у судовому порядку, що також можна сформулювати як реалізацію фундаментального (конституційного) права і «захист прав та інтересів у судовому порядку»;

– анулювання принципу самовизначення сторін спору;

– спірну ефективність медіації, адже гарантувати мирне вирішення спору неможливо, а примусово спрямовувати до медіатора сторони, які априорі не хочуть домовлятися, означатиме подвійне витрачання коштів і часу (на медіацію та судовий розгляд). Так, висловлюється впевненість, що особа, яка хоче вдатися до процесу медіації добровільно, більш схильна прийти до вирішення спору, оскільки прагне до розв'язання конфлікту, але якщо сторони спору явно виявляють небажання вдатися до медіації, є висока ймовірність того, що має місце значна ескалація конфлікту, і дійти взаємної згоди для мирного вирішення спору є практично нереально;

– намагання законодавця примусово «познайомити» суспільство з медіацією, що є не найкращою рекламною стратегією, адже вона не враховує вірогідність того, що позивач знав про медіацію раніше й свідомо подав позов. Отже, законодавець чи суддя, виявляється, знає краще, що потрібно сторонам спору [8].

Г. Огречук вважає будь-які обмеження неприйнятними в українських умовах: «У законодавстві деяких країн можливе обмеження дії принципу добровільності медіації, водночас на сучасному етапі запровадження правового регулювання медіації в Україні встановлення такого обмеження суперечитиме національному законодавству, оскільки може розглядатися як таке, що обмежує доступ до правосуддя» [9, с. 103].

Достатньо виваженою видається позиція Д. Спенсера і М. Брoгана: «Якщо добровільна участь уособлює філософську основу медіації, то філософських основ на підтримку обов'язкової медіації не може бути. Чи може? Можливо, якщо ми припустимо, що запровадження обов'язкової медіації допоможе сторонам відкрити шляхи до спілкування, отримати можливість на початковому етапі визначити та знайти спільні цінності й визначити спірні аспекти, то ми можемо припустити, що є філософська основа обов'язкової медіації. Якщо ми припустимо, що обов'язкова медіація дає медіатору шанс попрацювати зі сторонами спору для того, щоб вони розглянули можливість консенсуально вирішити проблему, можливо, є філософське обґрунтування обов'язкової медіації» [10, с. 256].

Необхідний зміст і обсяги принципу добровільності медіації також висвітлені в законодавстві та судовій практиці Європейського Союзу. Згідно з Директивою

№ 2008/52/ЄС Європейського парламенту й Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах, добровільність медіації передбачає, що сторони самі керують процесом вирішення спору, можуть організувати його на власний розсуд і припинити медіацію в будь-який час [11]. В одному з нещодавніх рішень Суд правосуддя Європейського Союзу у справі C-75/16 від 14.06.2017 р. підтвердив положення вказаної Директиви, що в національних законодавствах можуть міститися норми щодо обов'язкової медіації, за умови, що це не є перепорою для права на судовий захист. Також у рішенні зазначено, що згідно із законодавством ЄС добровільна природа медіації полягає не в свободі сторін вирішувати, вдатися до неї чи ні, а в свободі сторін керувати цим процесом, організовувати його та виходити з процесу медіації. Суд визнав, що законодавство Італії, запроваджуючи обов'язковість медіації до судового розгляду спору, передбачило додаткову перепору на використанні права на судовий захист. Водночас фундаментальні права не є необмеженою прерогативою й можуть бути деякою мірою обмежені, за умови, що це відповідає публічній політиці та не є непропорційним і неприйнятним втручанням у сутність гарантованих прав.

Суд дійшов висновку, що вимога до сторін спору застосувати процедуру медіації як беззаперечну умову для судового розгляду може бути сумісна із захистом права на доступ до правосуддя, якщо медіація: 1) не завершується рішенням, що має обов'язкову юридичну силу; 2) не становить собою значного затягування можливості розпочати судовий розгляд, 3) призупиняє перебіг строків позовної давності; 4) не спричиняє значних фінансових обтяжень для сторін спору; 5) не обмежується вирішенням спору виключно в електронному вигляді; 6) не унеможливує вжиття заходів забезпечення позову.

У той же час суд зазначив, що протиправними будуть законодавчі вимоги щодо обов'язкової правової допомоги під час медіації чи накладення штрафних санкцій за безпідставне припинення участі в медіації (за умови, що обґрунтованою підставою для припинення участі в процедурі медіації буде «незадоволення процедурою вирішення спору») [12].

Принцип добровільності медіації є основоположним і визначальним для цього методу вирішення спорів, забезпечує досягнення сторонами найбільш ефективного рішення, а як наслідок – виконання угоди, укладеної за результатами медіації. Також принцип добровільності нерозривно пов'язаний із дотриманням інших принципів медіації – активності й самовизначення сторін медіації. Незважаючи на поширену практику запровадження обов'язкової медіації в тих чи інших формах і обсягах у різних країнах світу, таке рішення було б для України передчасним, хоча б тому, що медіаторська інфраструктура до цього просто не готова. Водночас обов'язковість медіації в чітко визначених справах із відповідним забезпеченням кваліфікованими медіаторами можлива, наприклад, у трудових спорах в органах державної влади й органах місцевого самоврядування, у сімейних спорах у службах із захисту дітей. При цьому проблематика добровільності й інших принципів медіації повинна залишатися предметом дискусій в українській науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fuller, L. Mediation – its Forms and Functions (1970–71). 31 p.
2. Шумова К. Принципы медиации: дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.15 «Гражданское право и процесс». С., 2015. 199 с.
3. Спектор О. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2012. 244 с.
4. Притика Ю. Зміст та класифікація принципів медіації. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 10. С. 86–92
5. Можайкіна О. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 5/2017. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2017/15.pdf.
6. Проект Закону України про медіацію, реєстр. № 3665 від 17.12.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463.
7. Wolksi B. Voluntariness and Consensuality: Defining Characteristics of Mediation? (1996–97) 15 Australian Bar Review 213.

8. Schmidt M. Exploring the contradictions inherent in court-ordered "voluntary" mediation. *Dispute resolution journal*, Feb–Apr 2013, vol. 68(1), pp.103–116/
9. Огречук Г. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів: дис. канд. юр. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 213 с.
10. Spencer D., Brogan M. *Mediation Law and Practice*. New York: Cambridge University Press, 2006.
11. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a95.
12. C-75/16 – Menini and Rampanelli Judgment of the Court (First Chamber) of 14 June 2017. URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-75/16>.
13. Brown H., Marriott A. *ADR: principles and practice*. Third edition. London: Thomson Reuters, 2011.
14. Кодекс етики медіатора Національної асоціації медіаторів України, затверджений рішенням Загальних зборів ГО «Національна асоціація медіаторів України» від 07.12.2017 р., протокол № 1. URL: <http://namu.com.ua/ua/info/mediators/ethical-code/>.

УДК 808.5:347.97/99'652'

РИТОРИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

RHETORICAL SKILLS OF THE PARTICIPANTS IN THE TRIAL

Сковронська І.Ю.,
к.філол.н., доцент,

завідувач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Судочинство реалізується через упорядковану комунікацію професійних правників та людей, задіяних у судовому процесі. Це спілкування є регламентованим, і кожен учасник судового процесу має можливість звернутися до суду та присутніх із публічним словом або судовою промовою. Отже, судові промови – це полемічно-доказові виступи учасників судового засідання, покликані обґрунтувати певну позицію по суті справи, винність або невинність певної людини.

Ключові слова: риторика, судова риторика, судові дебати, культура, ораторська майстерність, судовий процес.

Судопроизводство реализуется через упорядоченную коммуникацию профессиональных юристов и людей, задействованных в процессе. Это общение является регламентированным, и каждый участник судебного процесса имеет возможность обратиться к суду и присутствующим с публичным словом или судебной речью. Итак, судебные речи – это полемически-доказательные выступления участников судебного заседания, призванные обосновать определенную позицию по сути дела, виновности или невиновности конкретного человека.

Ключевые слова: риторика, судебная риторика, судебные прения, культура, ораторское мастерство, судебный процесс.

Proceedings are implemented through the systematic communication of professional lawyers and people involved in the judicial process. This communication is regulated, and each party to the trial has the opportunity to appeal to the court and those present with a public word or a court speech. Consequently, judicial speeches are polemical and demonstrative speeches of the participants in the court session, designed to justify a certain position on the merits of the case, the guilt or innocence of a certain person.

Despite the significant differences in the speeches of the various participants in the litigation, one can name the common features of court speeches, namely: the desire to convince the truth of the allegations, the validity of these allegations and convincing arguments, appeal to similar examples, expediency and relevance of eloquence.

It must be admitted that Ukrainian society now, as ever, requires lawyers capable of thinking independently and persuading the true word. R.S. Katsavets rightly argues that judicial rhetoric, being an important element of the general culture of the trial process, is now of considerable relevance. In particular, it is stressed that there is a shortage of speaking skills of contemporary lawyers, so the legal, ethical and linguistic culture of the participants in court debates should take an appropriate place among the scientific interests of contemporary researchers.

Of course, one can not diminish the influence of emotionality on the quality of public speaking. In research and teaching aids devoted to the culture of litigation, the view is expressed that the speech must be figurative, emotional. Given the excessive amount of stationery, artificial, laconic linguistic means in today's official speech, the increased attention to the emotionality of speeches is entirely justified. However, excessive passion for artistic means can only be detrimental.

The clarity of the opinions expressed and their correct understanding are ensured by adherence to the norms of the literary language: the corresponding rules in the selection of vocabulary, the formation of grammatical forms, the combination of words, the construction of sentences and the drafting of procedural documents. Only if the literary norms are observed, the court speech will be effective and will help to establish the truth in the trial. In addition, she will testify to the high professional level of the speaker and will be an important factor in his professional reputation.

Key words: rhetoric, judicial rhetoric, litigation, culture, oratory, litigation.

Попри суттєві відмінності у виступах різних учасників судового процесу, можна назвати спільні ознаки судових промов, а саме: прагнення переконати в істинності висловлюваних тверджень, обґрунтованість цих тверджень та переконлива аргументація, апелювання до аналогічних прикладів, доцільність і доречність засобів красномовства.

Теоретик і практик судової риторики П. Сергєйч свою книгу «Мистецтво мовлення на суді» починає словами: «Щоб гідно і професійно здійснювати функцію обвинувачення чи захисту на суді, треба вміти говорити» [1, с. 17]. Відповідна належна підготовка судочинця і кож-

ного учасника процесу стає запорукою успішності справи і торжества справедливості. Кожен, кому надається право виступити в суді, повинен мати відповідну ораторську підготовку. Роль риторики у встановленні суспільної гармонії стає ключовою.

У різні часи свого становлення і розвитку риторика завжди була у центрі інтересів найяскравіших представників науки. Так, її досліджували і вивчали Аристотель, Платон, Софокл, Цицерон, Квінтіліан, Ісократ, Лісій, Кирило Туровський, Сковорода, Феофан Прокопович, Петро Могила, С. Пороховщikov, М. Ломоносов, А Коні та ін. Генезу риторики в історичній, лінгвістичній, психологічній,